आंबेडकरी कवितेतील मूल्यांवर बुद्ध तत्त्वज्ञान जीवनमूल्यांचा प्रभाव

प्रा.डॉ.विक्रांत कृष्णराव मेश्राम

मराठी विभाग प्रमुख, श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय, पुसद. जिल्हा. यवतमाळ महाराष्ट्र

प्रस्तावना

आंबेडकरी कविता ही केवळ साहित्यप्रकार नसून ती एक सामाजिक परिवर्तनाची जाणीवपूर्ण चळवळ आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वीकारलेल्या बुद्ध धम्माचा मानवी, नैतिक व समतावादी दृष्टिकोन आंबेडकरी कवितेच्या जीवनदृष्टीचा पाया आहे. तथागत गौतम बुद्ध यांच्या करुणा, मैत्री, प्रज्ञा, अहिंसा आणि समत्व या जीवनमूल्यांचा प्रभाव आंबेडकरी कवितेत स्पष्टपणे जाणवतो.

१) बुद्ध तत्त्वज्ञानातील जीवनमूल्ये :

गौतम बुद्ध यांच्या तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू मानवमुक्ती आणि दुःखनिवारण हा आहे. बुद्ध धम्मातील प्रमुख जीवनमूल्ये पुढीलप्रमाणे –

करुणा-सर्व प्राणिमात्रांविषयी सहानुभूती

मैत्री – द्वेषरहित सहजीवन

प्रज्ञा – अज्ञानाचा नाश करून विवेक जागृती

समता – जात, वर्ग, लिंगभेदाचा निषेध

अहिंसा – विचार, वाणी व कृतीतील अहिंसा

दुःखनिरोधाचा मार्ग – अष्टांगिक मार्ग

स्वतंत्र विचार व स्वसन्मान

हे जीवनमूल्ये धम्मपद, सुत्तनिपात, त्रिपिटक इ. ग्रंथांतून अधोरेखित होतात.

२) आंबेडकरी कवितेतील जीवनमूल्ये :

आंबेडकरी कवितेचे जीवनमूल्य हे बौद्ध मानवतावादाशी थेट जोडलेले आहेत. प्रमुख मूल्ये –

मानवी प्रतिष्ठा

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता

विद्रोह व परिवर्तन

शोषणविरोधी जाणीव

विवेकवाद व वैज्ञानिक दृष्टिकोन

करुणा व सामाजिक बांधिलकी

३) आंबेडकरी कवितेवर बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव :

१) नामदेव ढसाळ :: बुद्धीय करुणा आणि सामाजिक विद्रोह

नामदेव ढसाळ हे आंबेडकरी कवितेतील सर्वाधिक प्रभावी व विद्रोही कवी मानले जातात. त्यांच्या कवितांमध्ये आक्रोश, विद्रोह आणि सामाजिक वास्तवाचे भीषण चित्रण दिसून येते; परंतु हा विद्रोह बुद्धीय करुणेपासून तुटलेला नाही. तथागत बुद्धांनी दुःखाचे कारण शोधून त्याच्या निवारणाचा मार्ग सांगितला; हाच दृष्टिकोन ढसाळांच्या कवितेतून व्यक्त होतो.

ढसाळांचा "गोलपिठा" हा कवितासंग्रह उपेक्षित, दलित, वेश्यावस्तीत राहणाऱ्या माणसांच्या जीवनदुःखांचे दर्शन घडवतो. येथे कवी केवळ वास्तव मांडत नाही, तर त्या दुःखाच्या सामाजिक कारणांकडे लक्ष वेधतो. बुद्धाच्या दुःखसत्य आणि दुःखनिरोध या तत्त्वांचा प्रभाव येथे स्पष्ट दिसतो.

उदा, गोलपिठ्यातील कवितांमध्ये स्त्री, दलित, भिकारी, गुन्हेगार यांच्या जीवनाचे जे करुण चित्र उभे राहते, ते बुद्धीय करुणेचे आधुनिक रूप आहे. ढसाळांचा विद्रोह हा अराजक नसून तो मानवमुक्तीसाठीचा विवेकशील संघर्ष आहे. त्यामुळे ढसाळांची कविता =

बुद्धीय करुणा + सामाजिक विद्रोह

असे समीकरण स्पष्टपणे मांडता येते.

ढसाळांच्या कवितेत करुणा व विद्रोहाचा संगम दिसतो. बुद्धाच्या दुःखनिवारणाच्या तत्त्वाचा प्रभाव त्यांच्या कवितांतील उपेक्षितांचे चित्रण करताना जाणवतो.

उदा. -

"गोलपिठा" संग्रहातील कविता :

"जो स्वतंत्रतेकडून स्वतंत्रतेकडेच जातो
असा तू एकुलता एक आमच्या रथाचा सारथी
जो दिग्विजयी तंद्रेतून आमच्यात उतरतो
नि शेतातून, गदींतून नि मोर्चातून नि लढ्यातून
आमच्याबरोबर असतो नि आम्हांला शोषणातून सोडवतो तो तू तोच तू आमचा'.

(गोलपिठा-पृ.क्र.५५)

आंबेडकरी कवितेच्या पाठीशी जशी बाबासाहेबांची प्रेरणा आहे. तशी गौतम बुद्धाची आहे. मात्र त्यांच्यासमोर बुद्ध हा अवताराचे एकरूप म्हणून उभा आहे. तर तो बुद्ध सर्वकष क्रांतीचा महायंत्र म्हणून उभा आहे. आंबेडकरी कविता आंबेडकर बुद्ध यांच्यापासून प्रेरणा घेत असली तरी ती कधीच हवी होती भरत नाही विभूती पूजा ही विवेक पदाला मारत असते आंबेडकरवादी कविता आंबेडकर आणि बुद्ध यांच्या पासून प्रेरणा घेत असले तरी ती कधीच विभूतीपूजक बनत नाही. विभूतीपूजा ही विवेकवादाला मारत असते. कारण विभूती येतात नि जातात त्यांचा विचार समाजमनात रूजतो,वाढतो आणि त्यांना क्रांतीसन्मुख करीत राहतो. आंबेडकरी कविता क्रांतीसंन्मुख आहे. तिने आपल्यावर वर्षानुवर्षे होत असलेल्या अन्यायाला वाचा फोडली ,अस्पृश्यांच्या मुक्तीलढ्याचे पहिले रणशिंगे फुंकले गेले ते महाडच्या चवदार तळ्यावर

→ बुद्धीय करुणा + सामाजिक विद्रोह दिसून येतो.

२) दया पवार : बुद्धाची मानवी समतेची शिकवण

यांच्या कवितेत बुद्धाच्या समता, मानवमूल्य आणि स्वसन्मान या तत्त्वांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. बुद्धांनी जात, वर्ण, उच्च-नीच भेद नाकारून "सर्व माणसे समान आहेत" ही भूमिका मांडली. हीच भूमिका दया पवारांच्या कवितांचा क्रेंद आहे.

"कोंडवाडा" या कवितेत दलित जीवनातील कोंडलेपण, सामाजिक कुचंबणा आणि अपमानाचे अनुभव येतात. परंतु या कवितेत आत्मदया नसून बदलाची आकांक्षा आहे. ही आकांक्षा बुद्धाच्या प्रज्ञा व स्वजागृती तत्त्वाशी सुसंगत आहे.

त्याचप्रमाणे "ज्याला उठवायचंय" या कवितेत दया पवार शोषित समाजाला जागृत होण्याचे आवाहन करतात. हे आवाहन बुद्धाच्या "अप्प दीपो भव" (स्वतःचा दिवा स्वतः व्हा) या संदेशाची आठवण करून देते.

दया पवारांची कविता ही –

मानवी प्रतिष्ठेची मागणी करते.
जातीय अन्याय नाकारते.
आत्मसन्मानाची जाणीव जागवते.
ही सर्व मूल्ये बुद्ध तत्त्वज्ञानाशी थेट जोडलेली आहे.
दया पवारांच्या कवितेत बुद्धाची मानवी समतेची शिकवण प्रतिबिंबित होते.

३) राजा ढाले : विवेकवादी बुद्ध तत्त्वज्ञान आणि जातिनिर्मूलन
राजा ढाले हे आंबेडकरी चळवळीतील तीव्र वैचारिक भूमिका मांडणारे कवी व विचारवंत आहेत. त्यांच्या कवितेवर बुद्धाच्या विवेकवादाचा **(Rationalism)** आणि अंधश्रद्धाविरोधी भूमिकेचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसतो.
बुद्धांनी परंपरा, वेद, ईश्वरकेंद्री व्यवस्था यांचा विवेकाच्या कसोटीवर विचार केला. राजा ढाले यांची कविता ही त्याच परंपरेत उभी आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये जात ही एक मानवनिर्मित गुलामगिरीची रचना असल्याचे ठामपणे मांडले जाते.
राजा ढाले यांच्या कवितेतील जातिनिर्मूलनाची भूमिका ही –
धार्मिक अंधश्रद्धेचा निषेध करते.
विवेक, तर्क व वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारते.
सामाजिक समतेचा आग्रह धरते,
ही भूमिका बुद्धाच्या प्रज्ञा आणि सम्यक दृष्टि या तत्त्वांची साहित्यिक अभिव्यक्ती आहे.
बुद्धाच्या विवेकवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव त्यांच्या कवितेतील जातिनिर्मूलनाच्या भूमिकेत स्पष्ट आहे.

४) अरुण कांबळे : दुःखनाशाचा बुद्धीय मार्ग
अरुण कांबळे यांच्या कवितेत संघर्षासोबत आशा दिसून येते. बुद्धांनी दुःख सांगितले, पण त्याचबरोबर दुःखनाशाचा मार्गही दिला. अरुण कांबळे यांच्या कवितांमध्ये हाच आशावादी दृष्टिकोन दिसतो.
“चिखलातील कमळ” हे प्रतिकच बुद्ध तत्त्वज्ञानाशी संबंधित आहे. कमळ जसे चिखलात राहूनही निर्मळ असते, तसेच शोषित समाजही संघर्षातून उभा राहू शकतो – ही भूमिका कांबळेंच्या कवितेत प्रकर्षाने येते.
त्यांच्या कवितांमध्ये –
दुःखाचे वास्तव स्वीकारले जाते,परंतु निराशा नाही
परिवर्तनाची आशा आहे.ही आशा म्हणजेच बुद्धाचा अष्टांगिक मार्ग ,योग्य विचार, योग्य कृती आणि योग्य जीवनमार्ग.
त्यांच्या कवितांमध्ये बुद्धाच्या दुःखनाशाच्या मार्गाची प्रतिमा दिसते.
(क) जीवनमूल्यात्मक प्रभाव :
बुद्ध तत्त्वज्ञान,आंबेडकरी कविता,करुणा,
शोषितांविषयीसंवेदना,समता,जातिनिर्मूलनप्रज्ञाविवेकशील, विद्रोहअहिंसा,वैचारिक संघर्ष,दुःखनिरोध सामाजिक मुक्ती

४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बुद्ध धम्म :
डॉ. आंबेडकरांचे “बुद्ध आणि त्यांचा धम्म” हे पुस्तक आंबेडकरी कवितेचे वैचारिक बीजग्रंथ मानले जाते. बुद्ध धम्मातील नैतिकता, समाजकेंद्री तत्त्वज्ञान हे आंबेडकरी कवितेच्या जीवनदृष्टीला दिशा देते.

निष्कर्ष :

आंबेडकरी कवितेतील जीवनमूल्ये ही बुद्ध तत्त्वज्ञानाची आधुनिक सामाजिक अभिव्यक्ती आहे. करुणा, समता, विवेक व मानवमुक्ती या बुद्धीय मूल्यांचा प्रभाव आंबेडकरी कवितेत वैचारिक, आशयात्मक व भावनिक स्तरावर प्रकर्षाने दिसून येतो.नामदेव ढसाळ, दया पवार, राजा ढाले आणि अरुण कांबळे या कवींमध्ये शैली, भाषा व अभिव्यक्ती वेगळी असली, तरी त्यांच्या कवितांचा वैचारिक स्रोत बुद्ध तत्त्वज्ञान आहे. करुणा, समता, विवेक, आत्मसन्मान व दुःखनाश या बुद्धीय जीवनमूल्यांचे आधुनिक साहित्यिक रूप म्हणजेच आंबेडकरी कविता होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) बुद्ध तत्त्वज्ञान व बौद्ध साहित्य :बुद्ध, गौतम, धम्मपद, अनुवाद : भदंत आनंद कौसल्यायन, मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन, आवृत्ती.

२)बुद्ध, गौतम,सुत्तनिपात, अनुवाद : राहुल सांकृत्यायन, दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, आवृत्ती.त्रिपिटक (पाली कॅनन), दीघनिकाय, मज्जिमनिकाय, नागपूर : महाबोधी सोसायटी, आवृत्ती.

३) डॉ. बाबासाहेब, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, मुंबई : सिद्धार्थ प्रकाशन, आवृत्ती. सांकृत्यायन, राहुल, बुद्धचरित्र,दिल्ली : राजकमल प्रकाशन, आवृत्ती.

४)कौसल्यायन, भदंत आनंद, बौद्ध धम्म आणि समाज, नागपूर : महाबोधी प्रकाशन, आवृत्ती.

५) आंबेडकरी / दलित कविता संग्रह : ६)ढसाळ, नामदेव, गोलपिठा, मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन, आवृत्ती.

७)पवार, दया, कोंडवाडा, मुंबई : ग्रंथाली प्रकाशन, आवृत्ती.

८)ढाले, राजा, विद्रोही कविता संग्रह, मुंबई : सुगावा प्रकाशन, आवृत्ती.

९)कांबळे, अरुण, चिखलातील कमळ, औरंगाबाद : शब्दालय प्रकाशन, आवृत्ती.

१०)बागुल, बाबुराव, जेव्हा मी जात चोरली, मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन, आवृत्ती.

११) दलित साहित्य व आंबेडकरी विचार - समीक्षात्मक ग्रंथ : लिंबाळे, शरणकुमार,

१२)दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र, औरंगाबाद : शब्दालय प्रकाशन, आवृत्ती. मनोहर, यशवंत,

१३)दलित साहित्याची भूमिका, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, आवृत्ती. पाटील, गंगाधर,

१४)आंबेडकरी साहित्य : विचार आणि वाटचाल, कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, आवृत्ती. जाधव, राजेंद्र,

१५)बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक मराठी साहित्य, पुणे : प्रतिमा प्रकाशन, आवृत्ती.

४) नियतकालिके / विशेषांक , अस्मितादर्श (दलित साहित्य विशेषांक), औरंगाबाद. शब्दवेध, पुणे. प्रतिष्ठान, मुंबई.